

TANQIDIY NAZAR, TAHLILIIY TAFAKKUR VA INNOVATSION G'UYALAR

SOTSIOLINGVISTIKANING ASOSIY YO'NALISHI

Annayeva Bahora Niyoz qizi

*Kattaqo'rg'on davlat pedagogika instituti Filologiya va ijtimoiy fanlar fakulteti
Filologiya va tillarni o'qitish : o'zbek tili yo'nalishi 4-bosqich talabasi*

Annotatsiya : *Ushbu maqolada sotsolingvistika fanining nazariy asoslari, uning mustaqil tilshunoslik sohasi sifatida shakllanish jarayoni hamda asosiy tadqiqot yo'nalishlari keng yoritilgan. Tadqiqotda til va jamiyat o'rtasidagi uzviy bog'liqlik, ijtimoiy muhitning til birliklari va nutq faoliyatiga ta'siri, tilning ijtimoiy va hududiy tabaqalanishi masalalari ilmiy tahlil qilingan. Xususan, sotsial guruhlar nutqi, yosh, jins, kasb, ta'lim darajasi kabi omillarning til qo'llanishidagi o'rni, shuningdek, dialekt va sotsiolektlar muammosi atroflicha ko'rib chiqilgan. Maqolada ikki tillilik va ko'p tillilik hodisalari, til aloqalari, kod almashinuvi, til siyosati va tilni rejalashtirish kabi zamonaviy sotsiolingvistik yo'nalishlar misollar asosida yoritilgan. Bundan tashqari, globallashuv sharoitida tillararo munosabatlar, milliy tilning ijtimoiy maqomi hamda uning jamiyatdagi kommunikativ vazifalari tahlil etilgan. Tadqiqot natijalari sotsiolingvistikaning nazariy va amaliy ahamiyatini ochib berishga xizmat qiladi hamda ushbu maqola tilshunoslik yo'nalishida tahsil olayotgan talabalar, magistrantlar va ilmiy izlanish olib borayotgan tadqiqotchilar uchun muhim manba bo'lib xizmat qilishi mumkin.*

Kalit so'zlar: *Sinxron va diaxron sotsiolingvistika , makro va mikro sotsiolingvistika , nazariy va tajribaviy sotsiolingvistika , sotsiolingvistika va til sotsiologiyasi , amaliy sotsiolingvistikasi*

Abstract : *This article comprehensively discusses the theoretical foundations of sociolinguistics, its formation as an independent branch of linguistics, and its main research directions. The study provides a scientific analysis of the close relationship between language and society, the influence of the social environment on language units and speech activity, as well as issues of social and territorial stratification of language. In particular, the speech of social groups, the role of factors such as age, gender, profession, and level of education in language use, as well as the problems of dialects and sociolects, are examined in detail. The article also illustrates modern sociolinguistic directions such as bilingualism and multilingualism, language contact, code-switching, language policy, and language planning through relevant examples. In addition, interlingual relations in the context of globalization, the social status of the national language, and its communicative functions in society are analyzed. The research findings contribute to revealing the theoretical and practical significance of sociolinguistics, and the article may serve as an important resource for undergraduate students, master's students, and researchers conducting scholarly studies in linguistics.*

TANQIDIY NAZAR, TAHLILIIY TAFAKKUR VA INNOVATSION G'OYALAR

Keywords : *synchronic and diachronic sociolinguistics, macro- and micro-sociolinguistics, theoretical and empirical sociolinguistics, sociolinguistics and sociology of language, applied sociolinguistics.*

Аннотация : *В данной статье широко освещаются теоретические основы социолингвистики, процесс её становления как самостоятельной отрасли языкознания, а также основные направления исследований. В ходе исследования дан научный анализ тесной взаимосвязи языка и общества, влияния социальной среды на языковые единицы и речевую деятельность, а также проблем социальной и территориальной дифференциации языка. В частности, подробно рассматриваются речь социальных групп, роль таких факторов, как возраст, пол, профессия и уровень образования в использовании языка, а также проблемы диалектов и социолектов. В статье на основе примеров раскрываются современные социолингвистические направления, такие как билингвизм и мультилингвизм, языковые контакты, кодовое переключение, языковая политика и языковое планирование. Кроме того, анализируются межъязыковые отношения в условиях глобализации, социальный статус национального языка и его коммуникативные функции в обществе. Результаты исследования способствуют раскрытию теоретической и практической значимости социолингвистики, а сама статья может служить важным источником для студентов, магистрантов и исследователей, занимающихся научными изысканиями в области языкознания.*

Ключевые слова : *синхронная и диахроническая социолингвистика, макро- и микросоциолингвистика, теоретическая и эмпирическая социолингвистика, социолингвистика и социология языка, прикладная социолингвистика.*

Ferdinand de Sossyur davridan boshlash lingvistikada til tadqiqining sinxron va diaxron jihatlari farqlanadi. Shunga ko'ra, sinxron lingvistika va diaxron lingvistika ajratiladi. Olimlar bunday bo'linishning shartli ekanligini ta'kidlaydilar, binobarin, tilning u yoki bu holatini tadqiq etishda (sinxron lingvistikaning shug'ullanish sohasi) uning tarixiy omili(diaxron lingvistikaning o'rganish predmetini ham hisobga olish muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, aksincha, til tarixining samarali tadqiqi ba'zan tilning u yoki bu davrdagi rivojlanish holatini tavsiflovchi sinxron rivojlanishning muayyan bir paytini qiyoslash yo'li orqali amalga oshiriladi. Tilni o'rganishdagi bunday sinxron va diaxron bo'linish sotsiolingvistikada ham mavjud. Sinxron sotsiolingvistika til va jamiyat munosabatlarini, diaxron sotsiolingvistika til rivojlanishining jamiyat rivojlanishi bilan aloqasini tavsiflovchi jarayonlarni o'rganadi. Sinxron sotsiolingvistika til va jamiyat aloqalariga tegishli munosabatlar va jarayonlarni o'rganadi. Munosabatlar bu aloqalarning statikasini, jarayonlar esa ularning dinamikasini ifodalaydi. U yoki bu til egasi muayyan ijtimoiy xususiyatlarga, xususan, ma'lum ta'lim darajasi, kasb-hunar, qadriyatlar yo'nalishi tizimi va boshqalarga ega. "Til egasi" va "ijtimoiy xususiyatlar egasi" maqomining o'zaro munosabati zamonda

TANQIDIY NAZAR, TAHLILIIY TAFAKKUR VA INNOVATSION G'OYALAR

o'tib boruvchi qandaydir jarayonlar bilan bog'liq emas¹¹³. Lekin turli ijtimoiy labiatga ega bo'lgan kishilarning tildan foydalanish xususiyatlarini mazkur shart-sharoitlardan tashqarida, nutqiy muloqot jarayonini kuzatish orqaligina tadqiq etish mumkin. Statika dinamika bilan o'rin almashadi. Ko'p tilli jamiyatda tillar til egalari orasida ularning etnik xosligiga ko'ra taqsimlanadi: masalan, hozirgi Rossiyada ruslar bilan birga tatarlar, yoqutlar, osetin va boshqa xalqlar ham istiqomat qiladi, ularning har biri o'z ona tiliga ega. Bu o'rinda shuni ta'kidlash joizki, tillar va etnoslar orasidagi munosabat bir xil bo'lmaydi: bir tomondan, ko'p millat vakillari o'z ona tilidan tashqari shu jamiyatda keng qo'llanuvchi bostiqa tillardan ham foydalanadilar; boshqa tomondan, shunday tillar borki, masalan, suaxili tili, "bu tilda so'zlashuvchi tub etnik qatlam yo'q, chunki Afrikada ona tili suaxili bo'lgan avtoxton etnosi mavjud emas". Yana bir misol. Qandaydir milliy tilni uning ijtimoiy differentsiatsiyasi nuqtayi nazaridan tasvirlashda, odatda, unda muayyan til tizimlari adabiy til shakllari, hududiy dialektlar, kasbiy va ijtimoiy jargonlar, shahar koynesi va h.k.ning mavjudligi qayd qilinadi. Mazkur til tizimlari bir-biridan ihotalanmagan holda mavjud, ya'ni ular o'zaro munosabatda bo'ladi. So'zlashuvchilar bu til tizimlaridan qanday foydalanadi? Ularning funksional munosabati qanday bo'ladi? kabi savollarga javob berilar ekan, tilning ijtimoiy differentsiatsiyasini tavsiflovchi statikadan mazkur tilni tarkib toptiruvchi ost tizimlarning vazifalari dinamikasiga o'tiladi. Sinxron sotsiolingvistika sohasiga lisoniy ijtimoiylashuv, tilni o'zlashtirishni ijtimoiy rollar tizimini o'zlashtirish, "vaziyat grammatikasi" asoslarini bilish va boshqalar bilan bog'liq holda o'rganish ham kiradi. Sinxron sotsiolingvistikaning shug'ullanish sohasi haqida L.B.Nikolskiy., J.Fishman, J. Gampers va D.Hayms tahriri ostida nashr qilingan "Directions in sociolinguistics" (1972)da batafsil ma'lumot berilgan.¹¹⁴ Diaxron sotsiolingvistika til rivojlanishining jamiyat rivojlanishi bilan aloqasini ko'rsatuvchi jarayonlarni, ya'ni til tarixini xalq tarixi bilan bog'lab o'rganuvchi sotsiolingvistik tadqiqotlar yo'nalishidir. Til faktlari va ijtimoiy jarayonlarning sistematik, tadrijiy o'zaro munosabatini aniqlash sotsiolingvistik tadqiqotlarga xos xususiyatdir. Agar tadqiqotchi biron bir til tarixini o'rganish jarayonida xalq tarixiga oid hodisalarni shunchaki qayd qilgan bo'lsa, unda bunday ishni sotsiolingvistik tadqiqot sifatida qabul qilish qiyin bo'ladi. Agar tadqiqot tilning rivojlanishiga xos bo'lgan ichki qonuniyatlar va tashqi ijtimoiy omillarning til rivojiga ta'sirini aniq chegaralashga asoslangan bo'lsa va til o'zgarishlarini u yoki bu hodisaga ta'sirini tahlil qilgan bo'lsa, u holda, bunday ishni diaxron sotsiolingvistik tadqiqot, deb aytish mumkin. Til taraqqiyoti va jamiyat taraqqiyoti o'rtasidagi muntazam aloqalarni til tadrijiy rivojlanishining muayyan qisqa muddati ichida kuzatish mumkin. Masalan, P. Lafarg Buyuk fransuz inqilobi davrida fransuz tilida yuzaga kelgan yangiliklarni tadqiq

¹¹³ Shoira Usmonova , Nargiza Bekmuxamedova , Gulbahor Iskandarova SOTSIOLINGVISTIKA o'quv qo'llanma Toshkent " Unversitet" 2014

¹¹⁴ Shoira Usmonova , Nargiza Bekmuxamedova , Gulbahor Iskandarova SOTSIOLINGVISTIKA o'quv qo'llanma Toshkent " Unversitet" 2014

TANQIDIY NAZAR, TAHLILY TAFAKKUR VA INNOVATSION G'UYALAR

qilgan, A.M.Selishev o'zining mashhur "Inqilob davri tili" asarida rus tilining inqilobdan keyingi 10 yil davomida yuz bergan o'zgarishlarini tahlil qilgan va bu o'zgarishlarni 1917-yil oktyabr to'ntarishi natijasida Rossiyada sodir bo'lgan o'zgarishlar bilan qiyoslagan. Nemis tadqiqotchisi L. Sibatovning kitobida XX asrning 80-90-yillaridagi rus tiliga xos bo'lgan o'zgarishlar mazkur davrdagi siyosiy, iqtisodiy va madaniy jarayonlar bilan bog'liq holda tahlil qilingan.¹¹⁵

Tilni diaxron nuqtayi nazardan sotsiolingvistik o'rganishning maqsadi til tarixi, tarixiy taraqqiyot natijasida yuz bergan o'zgarishlar va shu tilga xizmat qiluvchi jamiyat tarixi, shuningdek, jamiyat va uning iqtisodiy institutlarining tadrijini tavsiflovchi ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy o'zgarishlarni qamrab olish hisoblanadi. Mazkur maqsadga erishish yo'lida tadqiqotchi qator masalalarni yechishga harakat qiladi, ular orasida lisoniy va ijtimoiy hodisalar o'rtasidagi aloqalarning o'ziga xos jihatlarini o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi. Diaxron sotsiolingvistikaning vazifalariga jamiyatdagi o'zgarishlar ta'sirida lisoniy vaziyatda vujudga kelgan o'zgarishlarni o'rganish, til (yoki tillar) funksiyalari yig'indisi va unga xos o'zgarishlar tahlili, milliy tilning adabiy shakli va sotsiolektlarning ijtimoiy va kommunikativ mavqeyidagi o'zgarishlar, jamiyatning butunicha yoki alohida ijtimoiy guruhlar munosabatida o'z tiliga yoki uning biron bir shakliga, tildagi yangiliklarga nisbatan o'zgarishining tadqiqi va h.k. kiradi. Diaxron sotsiolingvistikaga muayyan tadqiqotlar uchun sinalgan tamoyillar xosdir: til tarixi shu til egalarining tarixi bilan, ularning kundalik hayoti bilan chantharchas bog'liq holda o'rganilishi kerak. "So'z dialektidan dialektga, tildan tilga bozor yoki ko'rgazma, ibodatxona yoki muqaddas joylar, olimpiya o'yinlari, teatr yoki sirk, korrida yoki futbol namoyishiga borayotgan odamlar bilan birga sayohat qiladi. So'z mahsulot yorlig'i, har qanday moddiy yoki ma'naviy ishlab chiqarish bilan birga sayohat qiladi. Sotsiolingvistika shug'ullanadigan obyektlarning ko'lamiga ko'ra, makro va mikro sotsiolingvistikaga bo'linadi. Makro va mikro sotsiolingvistikaning farqlanishi muayyan ma'noda sotsiologiyaning makro va mikro sotsiologiyaga ajralishiga o'xshaydi. Binobarin, makro sotsiologiya butun bir jamiyatning rivojlanishi va faoliyat ko'rsatishi bilan bog'liq global jarayonlar bilan shug'ullansa, mikro sotsiologiyani insonning u yoki bu ijtimoiy guruhning a'zosi ekanligi qiziqtiradi. Ba'zi mualliflar til hodisalarini makro va mikro yo'nalishda emas, balki sotsiolingvistik tahlil qatlamlari sifatida farqlaydilar (masalan, Berruto 1974, 4 bob). Biroq sotsiolingvistikaning taraqqiyoti mobaynida bu tahlil darajalari mustaqillasha bordi va sotsiolingvistikaning o'zaro kam kesishuvchi ikki yo'nalishiga aylandi. Makro sotsiolingvistika tilning u yoki bu darajada ijtimoiy omillar bilan shartlangan yirik ko'lamdagi jarayonlarini o'rganadi. Bu jarayon va munosabatlar jamiyatga to'liqligicha yoki uning katta majmuasiga: ijtimoiy qatlam, etnos, etnik guruh kabilarga xos bo'ladi. Masalan, tilning ijtimoiy

---

¹¹⁵ Shoira Usmonova , Nargiza Bekmuxamedova , Gulbahor Iskandarova SOTSIOLINGVISTIKA o'quv qo'llanma Toshkent " Unversitet" 2014

TANQIDIY NAZAR, TAHLILIIY TAFAKKUR VA INNOVATSION G'UYALAR

differentiatsiyasini o'rganish makro qatlamni: mazkur milliy til va uning kichik tizimlarini o'z ichiga oladi. Makroyondashuv ikki tillilikka bag'ishlangan ko'plab ishlarda keng kuzatiladi; tilni me'yorlashtirish va kodifikatsiyalash muammolari, shuningdek, til siyosati va lisoniy rejalashtirish masalalari ham eng avvalo, makro sotsiolingvistik yondashuv doirasida o'rganiladi. Chunki bu masalalar mazkur til (yoki tillar)dan foydalanuvchi butun aholining yoki uning katta qismiga tegishli manfaatlarga taalluqli bo'ladi. Masalan, bir davlatda yashovchi kichik elatlar tiliga xos siyosiy masalalarda tadqiqotchi shu etnos tilining alohida vakillari misolida emas, balki bu tilning u yoki bu darajada saqlanib qolganini butun einos misolida o'rganib chiqadi. Ko'p millatli jamiyatda u yoki bu etnos tilining funksional xossalari, shakllari, ularning qandaydir tarkibiy qism sifatida biror bir milliy tilga kirganini tekshirish uchun ham mikroyondashuv talab qilinadi.

Makro sotsiolingvistikaga ijtimoiy darajada o'ta muhim lisoniy vaziyatlar tahlili bilan bog'liq muammolar ham kiradi. Jamiyatning lisoniy hayotida makroyondashuv asosida tadqiq qilinishi kerak bo'lgan muammolar ko'p. Bu muammolarning turli tumanligi va ularning o'ziga xos xususiyatlarini "Dunyoning turli hududlaridagi sotsiolingvistik muammolar" nomli yirik to'plamga murojaat qilib ham bilib olish mumkin. Ikki tillilik muammosi ham makro sotsiolingvistikada o'rganiladi. Tilning sayqallanishi va uni kodlashtirish; til siyosati va tilni prognozlashtirish muammolari makro sotsiolingvistikaning obyekti hisoblanadi. Lisoniy vaziyatlarning tahliliga bog'liq muammolar ham makro sotsiolingvistika doirasida o'rganiladi. Biror bir ijtimoiy-kommunikativ tizimning muloqot sohalari bo'linishi, kommunikativlik darajasini aniqlash kabilar shular jumlasidandir. Mikro sotsiolingvistika tilning kichik jamoalar (oilalar, ishlab chiqarishdagi guruhlar, bog'cha, maktabdagi sinflar va h.k.)da ishlatilishi bilan shug'ullanadi. Katta va kichik ijtimoiy jamoalar nafaqat miqdor, balki sifat nuqtayi nazaridan ham farqlanadi: kichik ijtimoiy jamoada (masalan, oilada, turli o'yinlar va ishlab chiqarish guruhlarida) qo'llanuvchi til qonuniyatlari ko'pincha kattalar jamoasida "ishlamaydi" yoki u darajada ta'sir qilmaydi va aksincha. Ko'p yillar mobaynida sotsiolingvistikada keng miqyosdagi jarayon va munosabatlar obyekti qilib olingan tadqiqotlar asosiy o'rinni egallagan. Ozchilikni tashkil qilgan guruhlar aloqador lisoniy jarayonlar va munosabatlarga e'tibor berilmagan. Biroq bunday kichik guruhlarini sotsiolingvistik nuqtayi nazardan tadqiq etish zarurati haqidagi fikrlar ko'p marta qayd qilingan. Bunday tadqiqotlarda insonning nutqiy muomalasi haqidagi qator muammolar to'g'ri yechimini topishi mumkin. Bundan tashqari individ nafaqat so'zlovchi sifatida, balki ma'lum jumialarni "yaratuvchi" sifatida ham aynan shunday kichik guruhlarda (butun jamiyatda emas) namoyon bo'ladi. Mikro sotsiolingvistika, shubhasiz, tilshunoslikning sohasidir. Garchi u tilning kichik guruh ichida maxsus qo'llanishini o'rgansa-da, uning obyekti bevosita til tashkil qiladi. Biroq u inson haqidagi boshqa fanlar, eng avvalo, psixologiya va ijtimoiy psixologiya bilan chambarchas aloqada, chunki uning asosiy tushunchalari aynan shu sohalardan olingan.

Mikro sotsiolingvistika shug'ullanadigan muammolarni ikki guruhga ajratish mumkin:

1) inuayyan kichik ijtimoiy guruhda qanday til qo'llanadi?

TANQIDIY NAZAR, TAHLILIIY TAFAKKUR VA INNOVATSION G'UYALAR

2) bu til shu kichik jamoa a'zolari tomonidan qanday ishlatiladi?

Bu savollarning javobi bir qarashda ma'lumday ko'rinadi. Agar muayyan guruh qandaydir uni qamrab olgan jamiyat (millat, mamlakat, etnos va sh.k.) ichida mavjud bo'lsa, guruh a'zolari guruh ichidagi muloqotda shu jamiyatda amalda bo'lgan til hosilalaridan foydalanishi kerak. Guruh a'zolari foydalanuvchi til umummilliy til bo'lmaydi. Buni "oilaviy" deb ataluvchi tillarning mavjudligi isbotlaydi: umumiste'moldagi til vositalari bu o'rinda muayyan transformatsiyaga uchraydi. Guruhlarda alohida "tillar"ning ishlab chiqilishini ham shunga qiyoslash mumkin: ishlab chiqarish, o'yin, sport yoki boshqa biror bir qiziqishlari birlashtirgan jamoa a'zolarining tillari (bunda ijtimoiy va professional jargonlar emas, balki o'ta tor doiradagi guruhlarda mavjud bo'lgan o'ziga xos muloqot vositasi nazarda tutiladi). Bunga guruh ichidagi muloqotda nutq qoliplarining shakllanishini misol qilib ko'rsatish mumkin. Bu jamoaviy faoliyat jarayonida kishilar tomonidan muayyan xulq stereotiplari ishlab chiqiladi, guruh a'zolarining o'zaro kommunikativ aloqalari nutq qoliplarining shakllanishiga olib keladi. Bunday qoliplar qatoriga alohida nutq birliklari, shuningdek, mazkur guruhning kommunikativ tajribasini aks ettiruvchi jumla va suhbatlarning turli qismlari, u yoki bu nutqiy aktlarning boshlanishi yoki tugallanishini ifodalovchi o'ziga xos shakillar, badiiy asarlarda yoki biron bir guruh a'zosining og'zaki gaplarini kiritish mumkin. Mikro sotsiolingvistikada nutqiy muloqotning diada va triada turlarini tadqiq etish keng tarqalgan. Masalan, shifokor va bemor, er va xotin, o'qituvchi va o'quvchi, sudya va sudlanuvchi yoki advokat va h.k. Bunday "mikroguruh" a'zolarining nutqiy muomalasini batafsil tadqiq etish natijasida muloqotchilarning turli darajadagi mavqeyi va rollarini boshqaruvchi nutqiy muloqot mexanizmlari ochib beriladi. Nutqiy o'zaro munosabatning bunday mikrotahliliga U.Labov va D.Fenshellarning "Терапевтический дискурс. Психотерапия как общение" asarini misol sifatida kўrsatish mumkin.¹¹⁶ Mazkur asarda psixoterapevtning bemorlar bilan olib borgan suhbatlari asosida muloqotchilar nutqiy usulini xarakterlovchi umumiy qoidalar va uning verbal va nonverbal (harakat, imo-ishora, o'tirish holati va h.k.) ko'rinishtari tadqiq etilgan.

Til tadqiqiga ijtimoiy nazar bilan yondashishning dastlabki bosqichida ijtimoiy-lisoniy aloqalar tahliliga aqliy yondashuv xos bo'lib, mazkur sohaga tegishli daliliy materiallar hali yetarli emas edi. "Til-jamiyat" munosabatiga oid masalalar endigina o'rtaga tashlangan va ular umumiy nuqtayi nazardan muhokama qilinar edi. Bunday tadqiqotlarga Y.D.Polivanov va A. Meyening ishlarini misol qilib keltirish mumkin. Dastlabki sotsiolingvistik tadqiqotlar sotsiolingvistika nazariyasini shakllantirishda asos vazifasini o'tadi. Sotsiolingvistik tadqiqotlarning mazkur yo'nalishi, asosan, "til jamiyat" munosabatlariga aloqador bo'lgan umumiy muammolarning tadqiqi bilan shug'ullanadi. muammolar quyidagilardan iborat: Bu

---

¹¹⁶ Shoira Usmonova , Nargiza Bekmuxamedova , Gulbahor Iskandarova SOTSIOLINGVISTIKA o'quv qo'llanma Toshkent " Universitet" 2014

TANQIDIY NAZAR, TAHLILIIY TAFAKKUR VA INNOVATSION G'UYALAR

tilning ijtimoiy hodisa ekanligi haqidagi umurniy tezis atrofida guruhlangan aksiomalar tizimini shakllantirish;

- til taraqqiyotiga xos qonuniyatlarni aniqlash va ularning ijtimoiy tabiatini isbotlash;
- til mavjudligining ijtimoiy shartlanganligini tekshirish, uning turli muloqot muhitlari va ijtimoiy vaziyatlarga bog'liqligini ko'rsatish;

kommunikatsiya ishtirokchilarining ijtimoiy rollari tizimi yoki bu nutqiy aktlarni amalga oshirishdagi ijtimoiy psixologik sharoitlar, so'zlovchining bir koddan boshqasiga o'ta olishi kabi qator omillarning ahamiyatini aniqlash va h.k. Sotsiolingvistikaning nazariyachilari tilning ijtimoiy omillariga ommaviy empirik materiallarni bog'lash zaruratini dastlabki bosqichlardayoq anglab yetishgan edi. XX asrning 60-yillarida Rossiyada M.V.Panov, AQShda U.Labov bir-biriga bog'liq bo'lmagan holda sotsiolingvistik tadqiqotlarning zaruriy bosqichi va muayyan nazariy asoslarni isbotlash usuli sifatida tajribaga murojaat qilishgan. Mazkur xatti-harakatlar tajribaviy sotsiolingvistikaning rivojlanishiga turtki bo'lgan. Zamonaviy sotsiolingvistik tajriba ulkan tashkiliy faoliyat va muayyan moliyaviy xarajatlarni talab qiladigan murakkab ishdir. Binobarin, tajriba o'tkazuvchi tadqiqotchi kishilar nutqiy muomalasining o'ziga xos tomonlari yoki lisoniy hamjamiyatlarni tashkil qilgan turli ijtimoiy guruhlar haqida imkon qadar xolis va yetarli ma'lumotlar olishni o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi. O'z navbatida, tajriba o'tkazishning ishonchli vositalari, sinalgan usullar, maxsus tajriba dasturiga amal qiluvchi axborot beruvchi informantlar jamoasini to'g'ri tanlay olish ham muhim hisoblanadi. Shuni alohida ta'kidlash joizki, fan tarixida qo'pol sotsiolingvistik tajribalar ham o'tkazilgan. R. Bell yarim hazil, yarinı chin ma'noda ilk sotsiolingvist tajribachi sifatida galaadityan qabilasiga mansub qadimgi lashkarboshi leftayni ko'rsatadi. U dushman "beshinchi kolonna" efremliklar qabilasi vakillarining o'z harbiy kuchlariga kirib olishining oldini olish maqsadida Jordan daryosi kechuviga kelgan har bir jangchiga "shibbolet" (yahudiy tilida "oqim" degani) deb aytishni buyurgan. Galaaditliklar "shibbolet" so'zi boshidagi [v] tovushini qiynalmasdan to'g'ri talaffuz qilishgan, efremliklar esa uni talaffuz qila olishmagan. Bu tajribaning natijasi qonli bo'lib, "shibbolet"ui galaaditcha aytoilmagan 42 ming efremlik o'z hayoti bilan vidolashgan. Tajribaviy tadqiqotlarni o'tkazish uchun maxsus uslublar majmuyi ishlab chiqilmoqda. Bunday uslublardan ayrimlari U.Labov va uning izdoshlari tomonidan ingliz tilining Amerika variantini o'rganishda, shuningdek, M.V.Panov rahbarligidagi moskvalik tilshunoslar tomonidan muvaffaqiyatli qo'llanilgan. Qator tadqiqotchilar "sotsiolingvistika" termini bilan bir qatorda "til sotsiologiyasi" terminini ham qo'llaydilar. Ba'zi tadqiqotchilar ularni sinonim deb hisoblasa, boshqalar sotsiolingvistikani til sotsiologiyasining bir yo'nalishi sifatida har birining boshqa-boshqa tushuncha, deb farqlash kerakligini ta'kidlaydilar. Aksariyat zamonaviy sotsiolingvistlarning fikrlariga ko'ra, sotsiolingvistika bu til sohasi bo'lib, u til hodisalariga ijtimoiy omillarni jalb qilgan holda o'rganadi; til sotsiologiyasi esa fanlararo chatishgan soha bo'lib, u sotsiologik maqsad va tadqiqot metodlarini lingvistik materiallar bilan aloqadorlikda tadqiq etadi". Ijtimoiy sharoitlarga bog'liq bo'lgan til variativligini o'rganadigan sotsiolingvistikadan farqli o'laroq, til

TANQIDIY NAZAR, TAHLILIIY TAFAKKUR VA INNOVATSION G'UYALAR

sotsiologiyasi tilning, xususan, turli ijtimoiy guruhlarda til variantlarining qanday taqsimlanganligi va bu guruhlar qanday qilib til orqali o'z maqsadlariga erishishlari bilan qiziqadi. Masalan, sotsiolingvistni hokimiyatning tilni boshqarishi, uning tilni ijtimoiy demagogiya yoki haqiqatni yashirish vositasi sifatida qo'llashi yoki siyosiy raqib bilan shaxsiy obro-manfaatga futur yetkazmasdan kelishish yo'llari qiziqtiradi. Ya'ni, sotsiolingvist "tildan", til faktlaridan kelib chiqib ish ko'rsa, til sotsiologi "jamiyatdan", ijtimoiy munosabatlar va institutlardan kelib chiqqan holda ish ko'radi. Shunday qilib, sotsiolingvistika va til sotsiologiyasi tadqiqot maqsadi va vazifalarida ko'plab mushtarakliklarga ega, biroq mazkur maqsadlarga erishishda va vazifalarni amalga oshirishda ularning yo'llari bir-biridan farq qiladi: birinchisi tildan jamiyatga, ikkinchisi jamiyatdan uning lisoniy xususiyatlariga tomon boradi. Ayrim tadqiqotlarda bu ikki termindan tashqari yana lingvistik sotsiologiya yoki lingvosotsiologiya ham ajratiladi. L.B. Nikolskiyning ushbu tushunchaga bergan ta'rifidan kelib chiqib, uni "til sotsiologiyasi" terminining mazmuniga juda yaqin turishini aytish mumkin.¹¹⁷ Lingvistik sotsiologiya ijtimoiy sohalar va jarayonlarni ularning lisoniy aksi orqali o'rganadigan yo'nalishdir"

Qator fanlar o'z oldida turgan vazifalarini nafaqat nazariy jihatdan, balki amaliyot bilan bog'lab ham hal qiladi. Odatda, bunday yo'nalishlar amaliy deb yuritiladi. Masalan, yozuvsiz mayda millatlar uchun yozuv va alifbolar tuzishdan tortib, to mashina tarjimasini, matnni avtomatik qayta ishlash va ma'lumotlar qidirish kabi keng amaliy muammolar bilan shug'ullanadigan amaliy tilshunoslik, yoki amaliy matematika, amaliy psixologiya va qator boshqa amaliy fanlarni ko'rsatish mumkin. Amaliy sotsiolingvistika obyektini ona tili va chet tillarni o'qitish, davlat til siyosatini tashkil qilish, amaliy chora-tadbirlar ishlab chiqish va boshqa muammolar tashkil qiladi. Sotsiolingvistik nazariyalar va sotsiolingvistik tadqiqotlarning amaliy yechimini topish ko'pincha u yoki bu davlatdagi lisoniy vaziyatlarning tabiatiga bog'liq bo'ladi. Ko'p tilli davlatlardagi muammolar boshqa, bir tilli davlatlardagi muammolar boshqa. Ko'p tillilik sharoiti uchun yagona mamlakatda yashovchi barcha millatlarga muloqot vositasi bo'lib xizmat qiluvchi, shuningdek, davlat tili mavqeyidagi makrovositachi tilni tanlash masalasi o'ta muhim hisoblanadi. Bir tillilik sharoiti uchun adabiy tilni me'yorlashtirish va kodlashtirish, uning boshqa milliy til tizimlari bilan munosabati masalasi dolzarbdir. Shunga ko'ra, sotsiolingvistik muammolarni ishlab chiqish, sotsiolingvistika amaliy yo'nalishlarini belgilash turlicha bo'ladi

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR

1. Беликов В. И., Крысии Л. П. Социоллингвистика. М., 2001.

---

¹¹⁷ Shoira Usmonova , Nargiza Bekmuxamedova , Gulbahor Iskandarova SOTSIOLINGVISTIKA o'quv qo'llanma Toshkent " Unversitet" 2014

TANQIDIY NAZAR, TAHLILIY TAFAKKUR VA INNOVATSION G'OYALAR

2. Белл Р. Социоллингвистика. Цели, методы и проблемы. -М.:Международные отношения, 1980.
3. Журавлев В.К. Диахроническая социоллингвистика (предмет, задачи, проблемы) // Диахроническая социоллингвистика / Отв. ред.В.К. Журавлев. М., 1993.
4. Лафарг П. Язык и революция. М.; Л. 1930.
5. Никольский Л. Б. Язык в политике и идеологии стран зарубежного Востока. М., 1986.
6. Рябова И. С. Различия в функциональном членении суахили в Танзании и Кения // Функциональная стратификация языка. -М., 1985.
7. Селищев А. М. Язык революционной эпохи. М., 1928.
8. Kjolseth R. The development of the sociology of language and its social implications // Sociolinguistics Newsletter. 1972. Vol. III.
9. Labov W., Fanshel D.. Therapeutic discourse. Psychotherapy as conversation. -New York; -San-Francisco: -London, 1977.

